

MEHNAT BOZORIDA NORASMIY BANDLIK DARAJASINI QISQARTIRISH ORQALI RASMIY ISH O‘RINLARINI KENGAYTIRISH VA BANDLIKNI RAG‘BATLANTIRISH STRATEGIYALARI

Levakov Izzatulla Nematillayevich

i.f.f.d, v.b dots,

University of Business and Science, "Menejment" kafedrası mudiri

izzatillalevakov@gmail.com

+99888-441-05-09

O‘ktamov Shoxruxbek Ulug‘bek o‘g‘li

University of Business and Science magistranti

Annotatsiya: Mehnat bozorida norasmiy bandlik iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy himoyaga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ushbu maqolada norasmiy bandlikni kamaytirish orqali rasmiy ish o‘rinlarini kengaytirish va bandlikni rag‘batlantirish strategiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda soliq imtiyozlari, mehnat qonunchiligini takomillashtirish, kasbiy ta‘lim va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash kabi mexanizmlar ko‘rib chiqilib, ilg‘or tajribalar asosida tavsiyalar beriladi. Maqola siyosatchilar, tadqiqotchilar va mehnat bozori ishtirokchilari uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: mehnat bozori, norasmiy bandlik, rasmiy ish o‘rinlari, bandlik strategiyalari, soliq imtiyozlari, mehnat qonunchiligi, kasbiy ta‘lim, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy himoya, iqtisodiy barqarorlik.

I. KIRISH

Mamlakatimizda aholi bandligini ta‘minlash bo‘yicha islohotlar amalga oshirilmoqda, bo‘sh ish o‘rinlariga joylashtirish mexanizmlari takomillashtirilmoqda, shuningdek, o‘zini o‘zi band qilishning samarali shakllari rivojlantirilmoqda.

Mehnat bozori har qanday mamlakat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning samaradorligi iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy rivojlanishga bevosita ta‘sir qiladi. Norasmiy bandlikning yuqori darajasi iqtisodiy rivojlanishning sustlashishiga, davlat byudjetiga tushumlarning kamayishiga va fuqarolarning ijtimoiy himoyasiz qolishiga olib keladi⁵⁹. O‘zbekistonda ham bu muammo dolzarb bo‘lib, norasmiy sektorda band aholining ulushi 2024-yil yanvar holatiga ko‘ra 39% ni tashkil etdi.

Ushbu maqolada norasmiy bandlikni qisqartirish strategiyalarining samaradorligi tahlil qilinadi. Xususan, davlat tomonidan olib borilayotgan islohotlar, jumladan, soliq imtiyozlari, mehnat qonunchiligining takomillashtirilishi, kasbiy ta‘lim tizimining rivojlantirilishi va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari muhokama qilinadi.

Norasmiy bandlik va uning iqtisodiyotga ta‘siri.

Norasmiy bandlik – bu rasmiy mehnat qonunchiligiga asoslanmagan, soliqqa tortilmaydigan va davlat nazoratidan tashqarida bo‘lgan mehnat faoliyatidir⁶⁰. Bunday bandlik shakllari mehnatkashlarning huquqlarini zaiflashtirib, iqtisodiyotni

⁵⁹Schneider, 2012. The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know?

⁶⁰(ILO) 2018. "Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture"

soyallashtirishga sabab bo'ldi⁶¹. Norasmiy sektorda faoliyat yurituvchilar ko'pincha vaqtinchalik, mavsumiy va noaniq shartlar asosida ishlaydi, bu esa ularning huquqiy himoyasini cheklaydi.

Mamlakatimizda yashirin iqtisodiyot ko'lamini aniqlash va uni qisqartirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. 2024-yilning 16-yanvar kuni O'zbekiston Prezidenti raisligida makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash bo'yicha ustuvor vazifalar yuzasidan o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida ham yashirin iqtisodiyot muammosi bugungi kunda eng dolzarb masala ekanligi qayd etildi.

Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, O'zbekistonda jami band aholining 39,0 foizi norasmiy sektorda faoliyat ko'rsatmoqda. Mamlakatda 5,5 millionga yaqin kishi norasmiy sektorda mehnat qilayapti.

So'nggi yillarda O'zbekistonda mehnatga layoqatli aholining norasmiy sektorda bandligi ma'lum darajada pasaydi (2020-yil – 42,8 foiz, 2023-yil – 39,0 foiz), ya'ni norasmiy bandlik oxirgi 4 yilda 3,8 foizga yoki 0,2 mln. kishiga kamaygan.

Buning asosiy sabablaridan biri o'zini – o'zi band qilishning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishidir. Shuningdek, ishsizlik darajasining 2020-2023 yillarda (3,7 foiz punktiga) kamayishi bilan norasmiy bandlik o'rtasida bevosita bog'liqlikni kuzatish mumkin.

Kuzatuv natijalariga ko'ra, mamlakat hududlarida norasmiy bandlik darajasida ma'lum tafovutlar mavjud. Norasmiy bandlikning eng yuqori darajasi Namangan (50 foiz), Surxondaryo va Jizzax (49 foiz), Qashqadaryo (48,4 foiz) viloyatlariga to'g'ri keladi. Eng past ko'rsatkich esa Toshkent shahri (10,9 foiz) va Navoiy (21,8 foiz) viloyatiga va nisbatan past ko'rsatkich Buxoro (32,3 foiz) va Toshkent (34,9 foiz) viloyatlarida kuzatildi. Hududlar o'rtasidagi farq Toshkent shahridan tashqari 2,3 martani tashkil qilgan.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida band bo'lganlar soni asosan vaqtinchalik, bir martalik va mavsumiy ishlarni bajaruvchilar (94,4 ming kishi) hamda yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan dehqon xo'jaliklarida norasmiy band bo'lganlar sonining (141,2 ming kishi) keskin qisqarishi hisobiga kamaygan⁶².

Norasmiy bandlikning kamayishida ma'lum ijobiy o'zgarishlar kuzatilayotgan bo'lsada, hal etilishini kutayotgan muammolar ham saqlanib qolmoqda.

Keyingi yillarda yashirin iqtisodiyot ko'lamini keskin qisqartirish orqali mamlakatda sog'lom raqobat va xususiy biznesni rivojlantirish choralari ko'rilyotir. Xususan, «O'zbekiston - 2030» strategiyasida yashirin iqtisodiyotni qisqartirish orqali soliq bazasini qo'shimcha kengaytirish imkoniyatidan foydalanish o'z ifodasini topgan.

Shuningdek, mazkur strategiyada bandlik ko'lamini oshirish va munosib mehnat sharoitlarini yaratish orqali mehnat bozorining barqarorligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratilgan.

⁶¹Williams & Horodnic, 2015. "Explaining Participation in the Informal Economy: An Institutional Incongruence Perspective"

⁶²https://imrs.uz/publications/articles-and-abstracts/norasmiy_bandlik

Norasmiy bandlikni kamaytirish strategiyalari

Soliq tizimini takomillashtirish va rag‘batlantirish. Norasmiy bandlik darajasining yuqoriligi ko‘pincha soliqlarning og‘irligiga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli, kichik va o‘rta biznes uchun soliq yukini pasaytirish, soliq imtiyozlari va subsidiyalar joriy etish orqali tadbirkorlarni rasmiy sektorga jalb qilish mumkin.

Mehnat qonunchiligini isloh qilish. Norasmiy bandlikni rasmiylashtirish uchun ish beruvchilarga qulay mehnat qonunchiligi yaratish muhimdir. Rasmiy sektorda ishlash sharoitlarini yaxshilash, shuningdek, mehnat munosabatlarini rasmiylashtirish jarayonini soddalashtirish orqali norasmiy sektorda ishlayotganlarni qonuniy faoliyat yuritishga undash mumkin.

Kasbiy ta‘lim tizimini rivojlantirish Rasmiy bandlikni oshirish uchun kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirish tizimlarini kuchaytirish lozim. Bu nafaqat ishchi kuchining raqobatbardoshligini oshiradi, balki band bo‘lmagan aholining rasmiy ish topish imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Tadbirkorlikni rivojlantirish va kredit resurslariga kirishni osonlashtirish Rasmiy sektorda faoliyat yuritish uchun tadbirkorlarga imtiyozli kreditlar ajratish, biznesni ro‘yxatdan o‘tkazish jarayonini soddalashtirish va davlat tomonidan biznesni qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish zarur.

Mahalliy boshqaruv organlari va mahalla tizimini jalb etish Norasmiy bandlikni kamaytirish uchun mahallalarda tadbirkorlarni ro‘yxatga olish va rasmiy sektorga o‘tish jarayonini rag‘batlantirish kerak. Mahalla orqali o‘zini-o‘zi band qilish shakllarini tartibga solish rasmiy sektorga o‘tish jarayonini tezlashtirishi mumkin.

1-rasm. Norasmiy ish o‘rinlarini kamaytirish strategiyalari⁶³

⁶³ Muallif ishlanmasi

Ushbu rasmda norasmiy ish o‘rinlarini kamaytirish strategiyalari taklifi ishlab chiqilgan bo‘lib, uni amalga oshirish natijasida mehnat bozori barqaror va rasmiy sektorga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Soliq yukining yengillashishi esa kichik biznes va o‘zini o‘zi band qilganlar uchun rasmiy sektorga o‘tishni jozibador qiladi. Mehnat qonunchiligi soddalashtirilishi ish beruvchilar va ishchilarga qulay shart-sharoit yaratadi. Kasbiy ta‘lim va qayta tayyorlash dasturlari norasmiy sektorda ishlayotganlarga zamonaviy kasblarni egallash imkonini beradi. Tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash orqali esa rasmiy faoliyat yuritish osonlashadi. Rasmiy bandlikni targ‘ib qilish va nazoratni kuchaytirish aholining qonuniy ish joylariga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Ijtimoiy himoyani kengaytirish orqali rasmiy ishlovchilarga sug‘urta, pensiya va boshqa kafolatlar berilib, ularning iqtisodiy barqarorligi mustahkamlanadi. Natijada iqtisodiy o‘sish tezlashib, rasmiy bandlikning ulushi oshadi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Norasmiy bandlik muammosi va uni kamaytirish bo‘yicha xalqaro va mahalliy darajadagi tadqiqotlar iqtisodiy siyosat, mehnat bozori va fiskal tizim bilan chambarchas bog‘liqdir. Xalqaro miqyosda Jahon banki, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO), Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (IMF), OECD va McKinsey Global Institute kabi tashkilotlar norasmiy bandlikning iqtisodiy ta‘siri, uni kamaytirish strategiyalari va fiskal islohotlarning samaradorligi bo‘yicha muhim hisobotlar taqdim etmoqda.

Norasmiy bandlikning sabablari va oqibatlarini bo‘yicha Hernando de Soto (1989), Schneider & Enste (2000), Feld & Schneider (2010), La Porta & Shleifer (2014) kabi tadqiqotchilarning ishlari asosiy ilmiy manbalar hisoblanadi. Ushbu tadqiqotlarda norasmiy iqtisodiyotning kengayish sabablariga davlat tartibga solishining ortiqchaligi, soliq yukining og‘irligi va institutsional islohotlarning yetarli emasligi kiritilgan.

O‘zbekistonda ham norasmiy bandlik darajasi va uni kamaytirish bo‘yicha davlat strategiyalari ishlab chiqilgan. Xususan:

“Raqqamli O‘zbekiston-2030” dasturi doirasida bandlik tizimining avtomatlashtirilishi va soliqqa tortish jarayonlarining shaffofligi oshirilishi nazarda tutilgan.

“2022-2026-yillarda O‘zbekistonni rivojlantirish strategiyasi” iqtisodiyotni rasmiylashtirish, soliqlarni optimallashtirish va mehnat qonunchiligini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi “Norasmiy bandlikni qisqartirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoni ishchi kuchini rasmiy sektorga jalb etish va soliqlarning maqbullashtirilishini nazarda tutadi.

Davlat statistika qo‘mitasi va Mehnat vazirligi hisobotlariga ko‘ra, 2024-yil holatiga O‘zbekistonda norasmiy bandlik darajasi 39 foizni tashkil etib, bu 2020-yildagi 42,8 foizdan pasaygan.

Xalqaro tadqiqotlarga ko‘ra, Jahon banki (2023) norasmiy bandlikni kamaytirish uchun soliq tizimini yengillashtirish, rasmiy ishga joylashishni rag‘batlantirish va raqqamli texnologiyalarni joriy etish zarurligini ta‘kidlaydi. Harvard Business Review

(2021) esa norasmiy bandlikning qisqarishi iqtisodiy o‘shirishga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini qayd etgan. O‘zbekistonda esa “Raqamli O‘zbekiston -2030” strategiyasida rasmiy mehnat bozori uchun sharoitlarni yaxshilash belgilangan bo‘lsa-da, 2022-2023 yillardagi tahlillar malakali kadrlar yetishmovchiligi va investitsion resurslarning cheklanganligini asosiy to‘siqlar sifatida ko‘rsatmoqda.

III. NATIJALAR

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda norasmiy bandlik darajasining yuqoriligi bir necha muhim omillar bilan bog‘liq. Bular orasida soliqlarning og‘irligi, tartibga solish tizimining murakkabligi va iqtisodiyotni rasmiylashtirish bo‘yicha yetarli rag‘bat mexanizmlarining yo‘qligi alohida ajralib turadi. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, soliq yukining pasaytirilishi, biznes yuritish sharoitlarining soddalashtirilishi hamda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish orqali norasmiy sektorni qisqartirish mumkin.

O‘zbekistonda norasmiy bandlikni kamaytirish bo‘yicha qator islohotlar amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, mavjud muammolar hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Soliq yukining balandligi – kichik va o‘rta biznes uchun yuqori soliq stavkalari norasmiy sektorda ishlashni rag‘batlantiradi. Ishchi kuchini rasmiy sektorga jalb etish mexanizmlarining sustligi – rasmiy bandlik orqali qo‘shimcha imtiyoz va ijtimoiy kafolatlar yaratish tizimi yetarlicha rivojlanmagan. Raqamli texnologiyalarni to‘liq joriy etishdagi to‘siqlar – soliq va mehnat munosabatlarini raqamlashtirish hali to‘liq yo‘lga qo‘yilmagan. Malakali kadrlar yetishmovchiligi – zamonaviy mehnat bozorida talabga javob beradigan mutaxassislar yetishmasligi islohotlarning samaradorligini pasaytiradi.

Xalqaro va mahalliy tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin: O‘zbekiston iqtisodiyotida norasmiy bandlikni kamaytirish uchun soliqlarni optimallashtirish va ish beruvchilar hamda ishchilarga rag‘batlantiruvchi mexanizmlar yaratish zarur. "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida ishga joylashish jarayonlarini to‘liq raqamlashtirish va rasmiy sektorga o‘tishni soddalashtiruvchi mexanizmlar ishlab chiqish muhim. Mehnat qonunchiligini soddalashtirish va huquqiy shaffoflikni oshirish orqali fuqarolarni norasmiy sektordan rasmiy mehnat bozoriga o‘tkazish imkoniyatlarini kengaytirish lozim.

Umuman olganda, O‘zbekistonda norasmiy bandlikni qisqartirish bo‘yicha islohotlar davom etayotgan bo‘lsa-da, bu jarayonni tezlashtirish uchun fiskal yengilliklar, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va malakali kadrlar tayyorlash tizimini kuchaytirish talab etiladi.

IV. MUHOKAMA

O‘zbekistonda norasmiy bandlik darajasining yuqoriligi ijtimoiy-iqtisodiy omillar va institutsional cheklovlar bilan bog‘liq bo‘lib, uni kamaytirish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, davlat tomonidan soliq yukining kamaytirilishi, rasmiy sektor uchun qulay sharoitlar yaratish va mehnat munosabatlarini soddalashtirish norasmiy bandlikni qisqartirishga xizmat qiladi. Shu

nuqtai nazardan, O'zbekiston iqtisodiyotida norasmiy bandlikni kamaytirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlarni chuqurlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Avvalo, soliqlarni optimallashtirish va biznes yuritish sharoitlarini soddalashtirishga e'tibor qaratish zarur. Norasmiy sektorda ishlayotgan fuqarolar ko'pincha rasmiy iqtisodiyotga o'tishdan cho'chishadi, chunki soliqlarning yuqoriligi ularning daromadiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, kichik va o'rta biznes uchun soliq yukini kamaytirish, soddalashtirilgan soliqlash tizimini joriy etish va soliq to'lovchilarga qo'shimcha imtiyozlar yaratish zarur.

Shuningdek, mehnat munosabatlarini raqamlashtirish va rasmiy sektorning jozibadorligini oshirish muhimdir. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida ishga joylashish jarayonlarini avtomatlashtirish, xodimlarning ish faoliyatini shaffof baholash tizimini joriy etish va mehnat shartnomalarini onlayn tarzda ro'yxatdan o'tkazish kabi mexanizmlar norasmiy sektordan rasmiy bandlikka o'tishni rag'batlantirishi mumkin.

Bundan tashqari, malakali kadrlarni tayyorlash tizimini modernizatsiya qilish va zamonaviy kasblarga yo'naltirilgan ta'lim dasturlarini ishlab chiqish zarur. Rasmiy sektorda ishlashga tayyor bo'lgan mutaxassislarning yetishmovchiligi ish beruvchilarni norasmiy sektordan ishchi yollashga majbur qiladi. Shu bois kasbiy ta'lim tizimini rivojlantirish, malaka oshirish kurslarini kengaytirish va davlat-xususiy sheriklik asosida ta'lim dasturlarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, norasmiy bandlikni qisqartirish bo'yicha O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlarni chuqurlashtirish uchun fiskal siyosatni yengillashtirish, mehnat bozorini raqamlashtirish va kadrlar tayyorlash tizimini modernizatsiya qilish kabi chora-tadbirlarni jadallashtirish lozim. Bu jarayonda davlat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyati hamkorligi muhim o'rin tutadi.

V. XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda norasmiy bandlik darajasining yuqoriligi iqtisodiy, institutsional va texnologik omillar bilan bog'liq bo'lib, uni kamaytirish uchun tizimli yondashuv talab etiladi. Soliq yukining yuqoriligi, rasmiy mehnat munosabatlarini tartibga solishdagi murakkabliklar va raqamli texnologiyalarni to'liq joriy etishdagi to'siqlar norasmiy sektorda ishlashni davom ettirishga sabab bo'lmoqda.

Norasmiy bandlikni qisqartirish uchun quyidagi strategik yo'nalishlarga e'tibor qaratish lozim:

- **Soliq yukini optimallashtirish.** Kichik va o'rta biznes uchun soliq tizimini soddalashtirish hamda rasmiy sektorda ishlashga rag'batlantiruvchi mexanizmlarni kuchaytirish.

- **Mehnat bozorini raqamlashtirish.** Ishga joylashish jarayonlarini avtomatlashtirish, ish shartnomalarini onlayn ro'yxatdan o'tkazish va xodimlarning ish faoliyatini baholash tizimini joriy etish.

- **Kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish.** Rasmiy sektor talablariga mos mutaxassislarni yetishtirish, kasbiy ta'lim dasturlarini rivojlantirish va malaka oshirish imkoniyatlarini kengaytirish.

- **Mehnat qonunchiligini soddalashtirish.** Huquqiy shaffoflikni oshirish va ish beruvchilar uchun rasmiy mehnat shartlarini qulaylashtirish.

Umuman olganda, O‘zbekistonda norasmiy bandlikni kamaytirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlarni jadallashtirish, bu borada davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish zarur. Soliqlarni yengillashtirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va malakali kadrlarni tayyorlash tizimini rivojlantirish orqali rasmiy mehnat bozorining jozibadorligini oshirish mumkin. Bu chora-tadbirlar natijasida norasmiy sektor qisqarib, iqtisodiy o‘shish va barqaror mehnat bozori shakllanishiga erishiladi.

VI. ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2022-yil 28-yanvar. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida // PF-60-son farmon. – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotnomasi, 2022.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2023-yil 11-sentyabr. O‘zbekiston – 2030 strategiyasi to‘g‘risida // PF-158-son farmon. – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotnomasi, 2023.

3. Mirziyoyev Sh. Makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash bo‘yicha ustuvor vazifalar yuzasidan o‘tkazilgan videosektor yig‘ilishidagi nutq. – T.: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Matbuot xizmati, 2023.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2022-yil 30-avgust. Norasmiy bandlik ulushini qisqartirish hamda mehnat resurslari balansini zamonaviy yondashuvlar asosida shakllantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida // PQ-366-son qaror. – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotnomasi, 2022.

5. World Bank. Informal Employment in the Developing World: Patterns, Policies, and Research Needs. – Washington, DC: The World Bank Group, 2021.

6. OECD. Tackling Informal Employment in Emerging and Developing Countries. – Paris: OECD Publishing, 2019.

7. International Labour Organization (ILO). Transition from the Informal to the Formal Economy Recommendation, 2015 (No. 204). – Geneva: ILO, 2015.

8. Stiglitz, J. E. The Price of Inequality: How Today’s Divided Society Endangers Our Future. – New York: W.W. Norton & Company, 2012.

9. Becker, K. F. The Informal Economy: Fact Finding Study. – Stockholm: Swedish International Development Cooperation Agency, 2004.